

БУДЬМО
ЗНАЙОМИ!

Гошко Тетяна Дмитрівна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри класичних, візантійських
і середньовічних студій (КлаВіС)
Українського Католицького
Університету. Автор монографії
«Нариси з історії магдебурзького
права в Україні XIV – початку
XVII ст.» (2002) та понад сотні
наукових та популярних статей,
упорядник «Хрестоматії з історії
України литовсько-польської
доби» (2011), співпрацювала
з Всеукраїнською асоціацією
викладачів історії та суспільних
наук «Нова доба». Сфера
наукових інтересів – міське
право в Центральній-Східній
Європі XIV–XVI ст., історія
України литовсько-польської
доби, українська та польська
проблемна історіографія,
методологія та методика
викладання історії.

Тетяна Гошко

НА СТАРИЙ МАНЕР, АЛЕ В НОВИХ ПІДРУЧНИКАХ (висвітлення литовсько-польської доби в нових шкільних підручниках з історії України для 7 класу)

Написання підручника, як слушно зауважив доктор історичних наук О. Удод, – вічна проблема. Завжди перед авторами виникає безліч питань – від методичних до фахово-предметних. Особливо ця проблема є складною, якщо мова про гуманітарні предмети. І відповідь на питання часто залежить від рівня розвитку суспільства, від його потреб і запитів. Яким хоче суспільство бачити молоду людину, які воно має пріоритети, які можливості, які завдання ставить перед сучасниками, як уявляє собі майбутнє – від цього часто залежить процес виховання і навчання. І, зрозуміло, що школі тут відводиться особлива роль. Своєрідним дороговказом у шкільній освіті є підручник. Уявлення про те, яким він має бути, безперечно, змінюються з часом¹. Незмінною, однак, залишається вимога високого професіоналізму тих авторів, які беруться за написання шкільних підручників.

Всяка система виховання і навчання напряму пов'язана із самоідентифікацією і самоусвідомленням індивіда. Ми є і залишаємося продуктами того середовища, у якому народилися, живемо й розвиваємося. Тому не можемо погодитися, що «кожна національна культура є певним «текстом» і набором кодів обробки й передачі інформації. Від умінь їх «дешифрувати» залежить ідентичність»². Можливо саме тому вивчення культури та історії власного народу є таким важливим для розуміння не так свого минулого, як майбутнього. А основи цього знання закладаються в школі, і в першу чергу за допомогою підручника. Ця стаття є спробою критично глянути на кілька нових шкільних наративів з історії України. Зупинюся на підручниках для 7 класу, бо власне в литовсько-польській добі української історії лежать мої професійні наукові інтереси.

Одним із сучасних трендів гуманітарної освіти є мультикультуральність. Як відомо, Україна – це країна кордонів, адже «через територію України в минулому... проходили, та ще й досі проходить кілька важливих природних і антропогенних кордонів: біологічний, або, як тепер заведено говорити, екологічний, – між степом і лісом, з проміжною смугою лісостепу; гідрографічний – Великий європейський вододіл між басейнами Чорного і Балтійського морів; соціально-економічний – між кочівництвом і осілістю; етноконфесійний – між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше мусульманами, та в результаті, етнокультурний – між, загалом кажучи, культурою Заходу і культурою Сходу»³. Безумовно, це відбивалося на історії цих земель, породжувало протистояння, але хоч цей Великий кордон палав вогнем, було і взаємопроникнення та взаємозбагачення культур та етносів. На це звернув особливу увагу Ярослав Дашкевич, зазначивши: «Здається, погляд на Великий кордон як своєрідний санітарний бар'єр, відпадає остаточно. Великий кордон на Україні був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймали на Заході і навпаки (це, зокрема, стосувалося, релігійних ідей). Але сприймали багато. Здається, західні цивілізації сприймали більше елементів Сходу, ніж східні цивілізації – елементів Заходу. Це пояснюється, мабуть, більшою гнучкістю і меншим консерватизмом Заходу і, з іншого боку, – набагато догматичнішим мусульманським фундаменталізмом. Великий кордон на Україні століттями не лише палахкотів вогнем, але й був

¹ У цьому контексті варто порівняти уявлення про те, яким має бути підручник, висловлені О.Удодом та В.Власовим. Перша стаття, на мою думку, орієнтована в минуле, а друга – в майбутнє. Див.: Удод О. Про актуальні проблеми інтеграції історичної науки і освіти // Історія в школах України. – 2007. – №7. – С. 14–18; Власов В. Роль підручника у формуванні вміння працювати з історичним джерелом // Історія в школах України – 2009. – № 6. – С. 3-9. Режим доступу: <http://histlab.edu.kiev.ua/Files/downloads/is6-2009.pdf>.

² Віднянський С., Мартинов А. Національні історії в метанаративі процесу глобалізації: з європейського досвіду // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2013. – № 6. – С. 17.

³ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССХІІ: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 29–30.

зоною етнокультурного обміну. Межі не лише роз'єднували, але й об'єднували народи – в усякому разі, так було в минулому»⁴.

Однак це багатоголосся руської землі не одразу було почуте українською історіографією, яка від початків була етно- та державоцентричною. Щоправда, в останні роки цей підхід як в академічній, так і в дидактичній історіографії дедалі більше наражається на критику. Не можна сказати, що цю критику не прийняли автори шкільних підручників. Як наслідок, у підручниках представлені і історія Кримського ханства, і історія українських земель в складі Молдавії, Угорського королівства та Московії. Також автори шкільних підручників бодай кількома пасажами згадують етнічне багатоманіття руських земель. Але «згадують» тут ключове слово. Усі ці території на сторінках підручника існують відокремлено одна від одної, як етнічні групи, які не взаємозбагачуються, а радше протистоять одна одній. Як з'ясувалося, написання такої багатоманітної і різногослої історії України, історії не лише українців і не лише для українців, є завданням не простим. І сама по собі спроба написати таку історію не гарантує успіху.

Однак проблема не лише в переході від етноцентризму до багатоетнічності. Як слушно підмітив Сергій Плохій, «написання багатоетнічної історії України є, звісно, одним зі способів подолати ганджі національного наративу. Такий підхід, якщо його ширше застосувати в конкретно-історичних дослідженнях, дасть не тільки політичну, але й наукову користь. Він дозволить скласти істотно багатшу мозаїку української історії та в ідеалі замінити конфронтацію різних етнічних наративів їх співіснуванням. Однак написання багатоетнічної історії не означає вихід за рамки національно-етнічної парадигми. Це, радше, диверсифікація підходу, а не відмова від нього. Як зауважив А.Капелер, багатоетнічний підхід має ті самі слабкі сторони, що й етнонаціональний, адже так само може впадати у примордіалізм, мислити в телеологічних термінах і маргіналізувати неетнічні групи та інституції»⁵. І це якнайкраще ілюструє ситуацію із шкільними підручниками з історії.

Намагаючись відповісти на сучасні виклики, їхні автори часом не відмовляються від традиційних схем. Бо й справді, попри всі сюжети, які мають показати учням, що на руських землях жили представники різних етносів, та й самі ці землі в XIV-XV ст. належали до складу різних держав, весь наратив сконструйований так, що в основі його лежить, умовно кажучи, «споконвічне прагнення до утвердження національної держави» – така собі репліка історіографії XIX – початку XX ст.⁶ Чи не цим можна пояснити відсутність у цих підручниках історії тих руських земель, які входили до складу Корони Польської? Точніше кажучи, вони згадуються на маргінесі основної оповіді, яка базується здебільшого на висвітленні історії руських земель у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), але в окремих параграфів галицькі сюжети не виділяються, що створює враження їхньої маргінальності та малозначущості. Знову ж таки, це цілком відповідає традиціям української народницької історіографії, яка задала парадигму розвитку національної історичної науки на довгі роки.

⁴ Там само. – С. 44.

⁵ Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? // УІЖ. – 2013. – № 3. – С. 8.

⁶ Див.: Василенко В. Роль руського елементу в утворенні Великого князівства Литовського (до кінця XIII ст.) у східнослов'янських історіографіях XIX-XX ст. // Проблеми політичної історії України. – Дніпропетровськ, 2009. – № 4. – С. 4-13.

Як відомо, етнічні українські землі в XIV-XV ст. входили не лише до складу Литовської держави, а й до Корони Польської, та якщо перша розглядалась істориками як органічне продовження Давньоруської держави, то друга вважалась організмом чужорідним. У тім немає нічого дивного, адже історія часто «виявляється не стільки формою пізнання минулого, скільки формою ідеології, покликаною легітимізувати існування національних держав чи прагнення політичних еліт до таких держав»⁷. А оскільки українська історіографія зароджувалася й формувалась, відштовхуючись від польського історичного наративу, то природно, що Польща була обрана ворогом № 1 для України і українців⁸.

А попри те, саме польський чинник у багатьох відношеннях був вирішальним, і не тільки в історії України, бо Велике князівство Литовське вже від Кревської унії 1385 р. перебувало у фарватері польської політики. Наскільки значущими були польські впливи на розвиток українських земель, з'ясував ще М.Грушевський, коротко так схарактеризувавши цей відтінок української історії: «В культурній сфері бере перевагу західний вплив над візантійським, в економічній іде все скоршим темпом утворення привілеїованої вищої верстви і повне економічне і правне поневолення нею народної маси; разом з тим привілеїована верства все сильніше відривається від народної маси культурно й національно. Форми суспільного побуту і культурного життя, вироблені століттями самостійного політичного життя, підпадають різким переминам під впливом польського й перейнятого ним римського і німецького права. Вони почасти витісняються, почасти спускаються в низші верстви, в сферу етнографічного селянського побуту, звичаєвого права, уступаючи перед новими поняттями і формами, як явищами вищою, привілеїованого порядку. Антагонізм мас до правительственої і привілеїованої меншості, котрого початки існували вже в попередніх часах, загострюється тепер національною і релігійною ворожнечею. Розбудження відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті, повної економічної руїни та поневолення, проявляється спершу культурно-релігійним національним рухом, але він відкриває дорогу конфліктові політичному, збройному, що й розпочинається завдяки колонізаційним обставинам східно-південної України, на Подніпров'ю з кінцем XVI ст.»⁹.

Грушевський підкреслює роль Польщі в першу чергу в пробудженні українського національного відродження, бо будучи вихованим російською історіографією, потрапивши до переважно польського Львова, він не міг не мати певних упереджень щодо Польщі і польської культури. Але, як слушно зауважила Н.Яковенко, «агресивні стереотипи в сприйнятті Польщі і поляків мають прозору підкладку, зумовлюються тягарем застарілих історіографічних світоглядних штампів»¹⁰. Проте навіть М.Грушевський не міг не визнавати ролі Польщі для пробудження/розвитку національної культури та історії України. В ака-

⁷ Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // УІЖ. – 2012. – № 6. – С. 5-6.

⁸ Детальніше див.: Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіописанні // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – № 6. – К., 2015. – С. 35-43.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. I. – С. 19-20.

¹⁰ Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього і недавнього минулого // Ї ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 379.

демічний історіографії дослідники поступово відмовляються від запропонованого Грушевським негативного бачення ролі Польщі в українській історії. Але українська дидактична історіографія досі не може позбутися іншування Польщі та поляків.

На дуже яскравий приклад такого іншування натрапляємо в тексті О.Гісема, який ніяк не відмовиться від дискурсу загарбання: «На загарбаних українських землях політика Польщі докорінно відрізнялася від литовської. Поляки навіть не намагалися знайти спільну мову з місцевою елітою, а відразу запроваджували польську систему управління, передаючи її в руки поляків. Крім того, польські землевласники отримували маєтки, а в міста запрошувалися німецькі, єврейські та вірменські переселенці, які отримали всілякі пільги і привілеї. Така політика призвела до втрати містами українського характеру, українців було витіснено з ремесла й торгівлі. Містам надавалося магдебурзьке право – право на самоврядування, але ним могли користуватися лише католики»¹¹. Цей пасаж наче списано у того ж таки М.Грушевського¹².

Детальному аналізу хибності таких оцінок можна було б присвятити окрему статтю. Якщо коротко, то зауважу, що німецькі, вірменські і єврейські переселенці з'явилися в містах ще до переходу руських земель до Корони. Німецькі колоністи в Галичині згадуються ще у XIII ст., про що довідуємося зі сторінок літопису: «1259... Городок же Холм так був споруджений за божим велінням... Коли ж побачив се князь Данило, що бог сприяв місто тому, став він прикликати приходнів – німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало поживавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села»¹³. Руська громада, як і вірменська, отримувала від польських королів свої окремі привілеї¹⁴. Попервах поляки намагалися не руйнувати руських

порядків, щоб зробити місцеве населення лояльним до нової влади. Тому поняття Руське Королівство (*Regnum Russiae*)¹⁵ зберігалося до 30-х рр. XV ст. і запровадження польського права на цих теренах було ініційовано місцевими боярами.

Генрик Літвін з цього приводу слушно пише: «Галицька Русь була приєднана до Польської Корони внаслідок угод і походів Казимира Великого у 1340-1366 рр. Проте фактично вона зберігала значну самостійність, функціонуючи як Руське Королівство (*Regnum Russiae*) відповідно до давніх звичаїв у царині права й устрою. Процес зрощення цих земель із Польщею розпочався внаслідок повторного захоплення Галицької Русі (разом із Поділлям і Белзькою землею) у 1387 р. після періоду угорського впливу. Лише 1434 р. Львівсько-Галицька Русь і Поділля отримали привілей, який поширював дію польського права на ці землі¹⁶, внаслідок чого там постали виборні земські суди та сеймикові устрій. 1462 р. шляхту Белзької землі також урівняли в правах з польською. Проте ця устроєво-правова уніфікація не була примусовою. Вона випливала з прагнень доти унаслідкової гербовою братією»¹⁷. Крім того, русини мали окремі цехи, і часом об'єднувалися з католиками, як от шевці у Львові в 1641 р.¹⁸ Не один раз було написано про отримання православними міським права і про їхню участь у міському самоврядуванні¹⁹.

Однак найбільше дивує навіть не те, що автор не вважає за потрібне читати нову літературу з предмета, а те, що автор не читає свого власного тексту, бо не помічає, що в його підручнику присутня суперечлива інформація. У розділі «Міста та їхні жителі. Магдебурзьке право» автор пише: «У XIV – XV ст. став помітним процес урбанізації – зростання кількості населення міст та посилення їхньої ролі в економічному та культурному житті суспільства... Водночас значні зрушення, які відбулися за міськими мурами, спричиняли нові явища і процеси. Активізується розвиток торгівлі й ремесла, які поступово стають основними заняттями жителів міст. Міста ставали осередками ремесла, промислів, торгівлі, культури, політичного життя... Поширення магдебурзького права мало позитивне значення для розвитку українських міст... У тогочасних містах на українських землях проживало чимало громад вірменів, євреїв, греків, татар, караїмів тощо. Зазвичай вони селилися компактно, займаючи певний квартал чи вулицю міста. У них були свої органи самоврядування, які переважно переймалися релігійними, культурними

¹¹ Гісем О. Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Тернопіль, 2015. – С. 203.

¹² Для порівняння: «Німецьке право служить не тільки цілям культурним, чи властиво фінансовим (бо властиво поза фінансовими інтересами «культура» дуже мало правительству інтересувала), – а й пониженню Русі, денационалізації руських країв, скріпленню елементів католицьких і польських – бо сих чужоземних польських колоністів трохи пізніше чи скорше поглинув таки польський елемент» (Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – К., 1994. – С. 228). «Міщанство упало в загалі, але спеціально з поміж різних національних класів його упадав найбільше елемент руський. За руських часів, скільки можна судити з наших відомостей, він панував по всіх містах вповні. Хоч вони й мали чужоземні колонії, місцями досить значні, і в західній Русі, як я вже казав, що руські князі давали привілеюване становище німецьким колоністам, але тон задавала все таки, безперечно, людина руська. Заведення німецького права під польським (і польсько-литовським) пануванням задає руському міщанству сильний удар і виводить його на підрядне становище» (Там само. – С. 237-238). «Міське право німецьке, що служило підставою міської організації, повноправним міщанином уважало тільки християнина, то значить католика...» (Там само. – С. 239) і т.д. Див. також: Заяць А. Погляд Михайла Грушевського на розвиток міст України 16-17 ст. // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 155-161.

¹³ Літопис руський за Іпатським списком / Пер. Л.Махновець. – К., 1989. – С. 418. У тому ж літописі, але уже під 1288 р. є згадка про німців у Володимирі: «... Мстислав поїхав до города Володимира. А приїхавши у Володимир, поїхав він у єпископію до [церкви] святої Богородиці і скликав бояр володимирських брата свого, і міщан руських, і німців, і повелів передо всіма читати грамоту братову про оддання [йому] землі, і всіх городів, і стольного города Володимира...» (Там само. – С. 439). Про поширення німецької колонізації на руських землях див.: Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – початку XVII ст. – Львів, 2002. – С. 66-70.

¹⁴ Див. наприклад: Національні громади міста Львова (XIV-XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. – Львів, 2000. – С. 121-167.

¹⁵ Про особливості політики Казимира III щодо Руського Королівства, яке в кінці XIV ст. зберігало «статус своєрідної адміністративно-правової автономії», писав львівський історик права Ігор Бойко: Бойко І. Органи влади і право в Галичині у складі Польського королівства (1349-1569 рр.) – Львів, 2009. – С. 114.

¹⁶ Як відомо, податковий імунітет польська шляхта отримала за Кошицьким привілеєм у 1374 р., а в 1430 р. Єдиним привілеєм їй було надано і судовий імунітет (Детальніше див.: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – С. 89-90; Wiek V-XV w źródłach: Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów / Oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard. – Warszawa, 1999. – S. 188-192; Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упор. Т. Гошко. – Львів, 2011. – С. 47-48.

¹⁷ Литвин Г. Народи першої Речі Посполитої // Його ж. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648) – К., 2016. – С. 8.

¹⁸ Капраль М. Шевський цех у Львові в XIV – XVII століттях: особливості правового статусу // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 44. – Львів, 2009. – С. 39-58.

¹⁹ Детальніше див. наприклад: Заяць О. Громадяни Львова XIV-XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. – Київ; Львів, 2012. – С. 182-184; Гошко Т. Правовая локація городів України XIV – XVI веков: локационные привилегии // История и историческая память. Межвузовский сборник научных трудов / Под ред. А. Гладышева. – Саратов, 2011. – С. 21, 23.

справами, вирішували питання відносин із місцевою владою»²⁰. Тут якраз не посперечаєшся. Але залишається незрозумілим, чи магдебурзьке право, на думку автора, руйнувало міста чи такі сприяло їхньому розвитку? Чи автор розраховує, що за пару тижнів, вивчаючи параграф 25, семикласники забудуть, що вчили у 22 параграфі?

Текст з підручника О.Гісема найкраще ілюструє тезу Н.Яковенко про стереотипи, які присутні в шкільному курсі історії: «Перший стереотип, найнепримиренніший за своїм словесним оформленням: *поляки – це окупанти, які проводять планомірну політику підкорення й денационалізації України*»²¹.

О.Гісем, намагаючись буквально виліпити такий образ ворожої Польщі, вдається до відвертої неправди чи маніпуляції фактами, як, до прикладу, у такому пасажі: «Утвердження польського панування супроводжувалося наступом католицької церкви на православну. Для боротьби з православними католики вживали багатьох заходів. Створювалася власна церковна організація: у Володимирі, Галичі, Перемишлі, Кам'янці, Холмі було засновано єпископства, а в 1412 р. у Львові – архієпископство»²². Насправді католицьке архієпископство було створене на руських землях, що увійшли до складу Польської Корони, ще у 1375 р. з ініціативи Владислава Опольського і з центром у Галичі. А в 1412 р. лише був переміщений до Львова його центр²³. Тільки автор у войовничому запалі забув згадати, що спершу в 1371 р. було відновлено Галицьку православну митрополію, а католицьку створено на чотири роки пізніше²⁴.

Ще більш вражає факт, що цей сюжет обійдений увагою всіх авторів розглянутих шкільних підручників. І це при тому, що про ці події є чимало джерел, у тому числі наративних, які добре надаються до дидактичної мети. Про відновлення Галицької митрополії писав, зокрема, львівський радник і бурмистр XVII ст. Бартоломей Зіморевич: «Не менше Людовік²⁵ сам докладався до здобуття прихильності душ руських. Їх, щоб міцним ланцюгом спочатку до Бога, потім до себе прикувати, митрополічий престол у Галичі, знищений воєнною несправедливістю, знову звів. Для його управління впровадив Антонія, мужа італійського, від (Папи) Григорія XI наполегливо випрошеного²⁶, правителя надзвичайно лагідної вдачі, який переконував своїх овець більше святістю звичаїв, ніж багатослів'ям, бо ж усвідомлював, що приймає від церковних осіб недоліки та чесноти, і компенсував незнання місцевої мови благочестям життя»²⁷.

Цікаво що ця православна Галицька митрополія була відкри-

та завдяки старанням польського короля Казимира III, про що детально пише дослідник Галицької (Львівської) єпархії Ігор Скочилас: «У грамоті Казимира²⁸ до патріарха Філотея з 1370 р. Велику церкву відверто шантажували: у разі відмови поставити митрополита до Галича польський монарх погрожував навести населення Малої Русі в латинство, водночас гіперболізуючи дезорганізацію місцевих структур Православної церкви... Патріарх Філотей 9 травня 1371 р. благословив відновлення митрополії, обґрунтувавши своє рішення також відсутністю належної пастирської опіки з боку Алексія, який переважно резидував у Москві... Окрім Галицької архієпископії, митрополія Малої Русі охопила також Володимирське, Перемишльське та Холмське владцтва, тобто території, які в цей час контролювалися Польським королівством»²⁹.

Але автори шкільних підручників воліють цих фактів не помічати. Більше того, вони доволі послідовно створюють образ вічно гноблених і упродовженних руських земель. Значно більший градус гноблення, за їхньою версією, був на тих землях, які увійшли до складу Корони Польської. До прикладу у підручнику О.Гісема та О.Мартинюка учні мають можливість прочитати таке: «Становище православного духовенства в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському мало як спільні, так і відмінні риси. В українських єпархіях Польщі православне духовенство, на відміну від католицького, обкладалося податками... У Литві ставлення до православних було терпимим, але католикам віддавалася перевага...»³⁰. Проблеми, безперечно, були, але як, наприклад, бути хоча б із привілеєм Владислава III Варненчика від 1443 р. про зрівняння православного духовенства в правах із духовенством римо-католицьким і про передачу йому в управу духовних судів і колишніх церковних отчин³¹? Щоправда, з приводу цієї грамоти у фаховій літературі точилися суперечки. М.Грушевський уважав, що вона була спричинена актом Флорентійської унії (1439 р.) і що нею визнавалася рівноправність з латинським духовенством лише духовенства унійного³². Однак більшість сучасних дослідників критикують такий підхід, хоч і допускають участь унійного митрополита Ісидора в підготовці цього документа³³. Грамота Владислава III була підтверджена польським королем Александром Казимировичем 15 березня 1504 р.³⁴. Але автори шкільного підручника навіть не згадують про цей документ, як і про інші, подібні привілеї, адже вони теж ніяк не пасують до того образу покривджених і гноблених українців, який і далі конструє дидактична історіографія.

Апогеем цього застарілого дискурсу є слова О.Гісема: «Тож, установлення польського панування супроводжувалося ополеченням і окатоличенням українського населення»³⁵. Неспроможність цієї тези ще наприкінці минулого століття показала Н.Яковенко³⁶, але для деяких авторів українська історична наука закінчилась на концепції М.Грушевського.

²⁸ Мова про польського короля Казимира III Великого із династії П'ястів.

²⁹ Скочилас І. Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII ст. – Львів, 2010. – С. 210.

³⁰ Гісем О., Мартинюк О. Історія України. – С. 204-205.

³¹ Акты Западной России. – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 56-57.

³² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – С. 447-448, 452-453.

³³ Див.: Флорія Б. Православный мир Восточной Европы перед историческим выбором (XIV-XV вв.) // Его же. Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье. – М., 2007. – С. 399.

³⁴ Архив Юго-Западной России. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 440-446.

³⁵ Гісем О. Історія України. – С. 203.

³⁶ Яковенко Н. Польша та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього і недавнього минулого. – С. 373-375.

²⁰ Гісем О. Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Тернопіль, 2015. – С. 232-234.

²¹ Яковенко Н. Польша та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. – С. 373.

²² Гісем О. Історія України. – С. 203.

²³ Kronika Jana z Szarnkowa. – Kraków, 2009. – S. 34; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – С. 77.

²⁴ Детальніше див.: Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упор. Т.Гошко – Львів, 2011. – С. 430-432.

²⁵ Мова про угорського і польського (з 1370 р.) короля Людовіка Великого (Угорського) з Анжуйської династії Капетингів.

²⁶ Від 1371 р. Антоній був православним Галицьким митрополитом. Малоімовірно є твердження про його італійське (волоське) походження. Можливо Б. Зіморевич мав якийсь документ, де про нього говорилося як про волоха, тобто переселенця з Молдови, Волощини чи Угорського королівства. Принаймні, після його смерті в 1391 р. Константинопольський патріарх призначив екзархами на терені Галицької митрополії волюського воеводу Балицю та його брата Драгоша. (Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – С. 392-395).

²⁷ Зіморевич Бартоломей Потрійний Львів. Leopoldis Triplex / Пер. Н. Царьовой. – Львів, 2002. – С. 71.

Доволі стереотипним також є уявлення про виступ Михайла Глинського у 1508 р., який трактується як «повстання руської православної знаті». О.Гісем навіть прямо цитує у підручнику слова М.Грушевського про виступ М.Глинського, що став «останньою конвульсією руської аристократії у Великому князівстві Литовському»³⁷. Без прямого цитування цей пасаж повторюється у спільному підручнику О.Гісема та О.Мартинюка: «Останнім виступом руської православної знаті стало повстання 1508 р. під проводом князя Михайла Глинського, яке охопило Турівську і Київську землі. Однак інші князі не підтримали повстання, і М.Глинський утік до Москви. Вирішальну роль у придушенні виступу Глинського відіграв князь Костянтин Іванович Острозький»³⁸. Те, яким «оборонцем» православних був католик Михайло Львович Глинський, показав у своїй монографії Михайло Кром, який вважає, що легенда про прихильність Глинського до православ'я виникла не раніше середини XVI ст. під пером Станіслава Гурського, і лише потім потрапила до різних хронік, а звідти до дослідницьких текстів³⁹. У Хроніці Стрийковського зустрічаємо пасажі про те, що М.Глинський узяв в облогу Слуцьк, щоб примусити княгиню Анастасію Слуцьку⁴⁰ вийти за нього заміж, а відтак, отримати законний привід успадкувати Київське князівство, на яке спадкове мали право князі слуцькі. Зокрема, Мацей Стрийковський пише: «Звідти (з Клецька – Т.Г.) його брат Василь повернув до київських фортець, здобув Житомир і Овруч, намовляючи руську шляхту і бояр, щоб добровільно перейшли на бік його брата, який вирішив і до чого спонукав його Бог перенести з Литви до Руси Велике князівство і відновити Київську монархію, як це було віддано»⁴¹. Насправді, ці дані абсолютно легендарні, оскільки в 1508 р. особисто Михайло Глинський у Слуцьку не був, що підтверджується рядом достовірних джерел⁴².

³⁷ Гісем О. Історія України. – С. 202. Цікавим є продовження цієї думки М. Грушевського: «Повстання Глинського, як я вже сказав, було останньою конвульсією українсько-білоруської аристократії в вел. Князівстві Литовському. Що се повстання мало національний характер, що метою його було – видвигнути руський елемент на перший план, се виразно вказують джерела. Але з них же видно, як слабкий був сей рух: він мав характер скорше фамільної справи, ніж народної. Звістки про емігрантів показують, як мало було замішаних людей в се повстання. Та й то се люди з родів менших, другорядних; з властивої руської аристократії нема там нікого, хіба між арештованими в 1509 р., про се й казати нема що. Була се панська справа, як і попередні повстання й конспірації. Розуміється, якби вел. Князь московський взяв більш енергійну участь, якби Менглі-герай прислав би своє військо завчасу, такого фіаско Глинський би не мав. Але факт, що в самім вел. Князівстві він не знаходив сильного опертя, зостається фактом. Глинський головно рахував на заграничні держави» (Грушевський М. Історія України-Руси – Т. IV. – К., 1993. – С. 291). Як бачимо, Грушевський радше готовий був покласти вирішення національного питання на Московію, аніж на Польщу, що пояснюється реаліями часу написання Грушевським його головного твору, а також особливостями його менталітету (Див.: Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в "Історії України-Руси" // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 15-6 груд. 2005 р. [упоряд. і наук. ред. Г. В. Касьянов]. – К., 2008. – С.89-103).

³⁸ Гісем О., Мартинюк О. Історія України. – С. 183.

³⁹ Детальніше див.: Кром М. Между Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 2010. – С. 137-138.

⁴⁰ Слуцька Анастасія – донька Івана Лугвеніювича Мстиславського, дружина князя Семена Михайловича Омельковича-Слуцького, який помер 14 листопада 1503 р. (Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 323).

⁴¹ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Під ред. О.Купчинського. – Львів, 2011. – С. 864.

⁴² Кром М. Между Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 2010. – С. 150; Русина О. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 13.

Насправді, причини виступу М.Глинського були складні – це і його публічна сварка із земським маршалком та троцьким воєводою Яном Заберезинським, і немілість Сигізмунда I, який послідовно усував від влади улюбленців брата Александра, і авантюрна вдача князя.

Як відомо, Глинський одночасно вів переговори із Сигізмундом, Менглі-Гіреєм, ногайцями і навіть молдавським воєводою, але зупинив свій вибір на Москві. Незалежно від того, хто став ініціатором цих переговорів, перехід Глинського на московську сторону означав переростання повстання із внутрішньої проблеми у проблему зовнішньополітичну і в один із етапів русько-литовської війни. Однак розрахунок московських воєвод на успіх у цій війні не виправдався. На думку М.Крома, дії М.Глинського і його прихильників свідчать про відсутність у них чіткого плану⁴³. Тож уся ця авантюра погано закінчилася для князя. Але у втечі до Москви не було нічого особливого, бо і в 1408 р., і в 1481 р. князі переходили на сторону московського князя, а в 1500 р. потрапив у полон до московитів, а потім присягнув на вірність Московії і князь та великий гетьман литовський Костянтин Іванович Острозький. Причому останній, беручи участь у поході Сигізмунда I на московські війська на чолі з Остафієм Дашковичем, до яких приєднався Глинський у 1508 р., видається намагався реабілітуватися за перебування в Московії. Ці події мали невелике значення, московські війська відступили, а сам Глинський подався знову у Москву. А вже у 1512 р. почалась нова московсько-литовська війна. Глинський безуспішно намагався повернутися в Литву, але був ув'язнений спершу Васи́лем III, вдру́ге після його смерті, і в 1534 р. помер у московському полоні⁴⁴.

За словами Олени Русиної: „Він (М.Глинський – Т.Г.) був лише талановитим авантюристом, котрий зумів перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу»⁴⁵. Про ідейність тут вочевидь не йшлося.

Зрозуміло, що ніякої вирішальної ролі в придушенні виступу Глинського Костянтин Іванович Острозький не відіграв⁴⁶. Ба більше, автори підручника не помітили, як упали жертвою власних міфів. Справді, чому «оборонець руської землі і православ'я» князь Острозький приборкує виступ «руської православної знаті на чолі з Михайлом Глинським»? Чи це тільки мені видається нелогічним?

Основна проблема шкільного наративу з історії України – тенденційність.

⁴³ Кром М. Между Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – С. 143.

⁴⁴ Детальніше див.: Кром М. Князь Михаил Львович Глинский: штрихи к портрету авантюриста // Київська Старовина. – 2003. – № 3. – С. 147-158.

⁴⁵ Русина О. Україна під татарами і Литвою – К., 1998. – С. 167. Про значення для Московії переходу на її бік князя Глинського див.: Хорошкевич А. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – М., 1980. – С. 119-120.

⁴⁶ Припускаю, що ідейним натхненником О.Гісема був М.Грушевський, який про виступ Глинського писав: «Коли зблизилося польсько-литовське військо, московські воєводи з Глинським відступили за Дніпро, але Жигимонтове військо пішло за ними, розбило за Дніпром, і змусило до втечі. Глинський разом із своїми одиозними людьми утік до Москви (липень 1508 р.). Так властиво повстання й скінчилося. В жовтні (1508) уложено між Москвою й Литвою вічну угоду» (Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV – С. 289). Щоправда, вже на наступній сторінці М. Грушевський написав: «Епілогом повстання була московська війна, розпочата 1511 р. – вона таки, здається, стала ся не без впливу Глинського» (Там само. – С. 290). Як бачимо, в 1508 р. історія з Михайлом Львовичем Глинським ще не завершилась.

Чи не найяскравішими і найживучішими є пасажі про Велике князівство Руське. До прикладу у підручниках авторства О.Гісема один із підзаголовків п'ятого розділу прямо так і називається «Велике князівство Руське. Вількомирська битва та її наслідки». Природно, в учнів на підсвідомому рівні відкладеться уявлення про реальність існування чи то державного, чи то адміністративного утворення, як «Велике князівство Руське». Тим паче, що таке уявлення підкріплено підручничовою тезою: «Литовська католицька знать, що боялася втратити свої привілеї, вчинила заколот і посадила на великокняжий престол брата Вітовта Сигізмунда Кейстутовича (1432-1440). Свидригайло ледь урятувався втечею. Сигізмунд відразу відновив Віленську унію 1401 р., але поширити владу на все Велике князівство Литовське не зміг. Берестейщина, Підляшшя, Полоцьк, Вітебськ, Смоленська земля, Сіверщина, Київщина, Волинь та Східне Поділля визнали своїм володарем Свидригайла та об'єдналися у Велике князівство Руське»⁴⁷. Причому, уже кількома абзацами нижче, автор, пишучи про поразку Свидригайла в битві під Вількомиром 1 вересня 1435 р., зазначає, що оскільки прихильники Свидригайла в битві «знали цілковитої поразки, тож ідею створення незалежного Великого князівства Руського так і не було втілено в життя»⁴⁸. Думаю, в уважного учня, який не вивчає напам'ять підручник, а думає і аналізує, щонайменше виникнуть запитання до логіки автора тексту – було чи не було це князівство.

Практично дослівно пасаж про Велике князівство Руське був повторений у підручнику, співавторами якого були О.Гісем та О.Мартинюк⁴⁹. Літописне походження цього конструкту, як і невідповідність його фактам, давно обговорена в історіографії⁵⁰. Однак сюжет про Велике князівство Руське доволі живучий, причому настільки, що навіть знаючи історію його появи в літописі, а звідти в історичній літературі, окремі автори не готові повністю від нього відмовитися. Як-от Віталій Власов, який, вводячи цей сюжет у шкільний підручник, посилається на літопис і, по суті, матеріал викладений відповідно до джерела, без емоційного забарвлення, цілком коректно⁵¹, але сам факт збереження його в обмеженому за обсягом наративі свідчить про традиційність мислення автора. Це само по собі жодним чином не може бути докором, якби не запитання до розділу, яке пропонується семикласникам, яке, фактично, стверджує історичність Великого князівства Руського («які землі Великого князівства Литовського визнали владу Свидригайла Ольгердовича, увійшовши до Великого князівства Руського 1432-1435 рр.»⁵²). Як слушно зауважив в одній із своїх статей той-таки Віталій Власов, «... інтерпретацією є не тільки авторський текст, а й добір документів, а тим більше – запитання до документа»⁵³.

⁴⁷ Гісем О. Історія України. – С. 198.

⁴⁸ Там само. – С. 198.

⁴⁹ Там само. – С. 179.

⁵⁰ Детальніше див.: Гошко Т. С. Роздуми довкола одного сюжету (представлення в шкільних підручниках Люблінської унії) // Україна модерна. – Вип. 19. – К., 2012. – 136-137; Гошко Т. Висвітлення Люблінської унії в шкільних підручниках з історії України для 8 класу // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – № 1-2. – К., 2016. – С. 44.

⁵¹ Власов В. Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К., 2015. – С. 161.

⁵² Там само. – С. 162.

⁵³ Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії? // Історія в школах України. – 2009. – № 4. – С. 8. Режим доступу: <http://histlab.edukit.kiev.ua/Files/downloads/is4-09.pdf>.

Натомість автори іншого підручника з історії України для 7 класу (Ю.Свідерський, Н.Романишин, Т.Ладиченко), коротко описуючи боротьбу Свидригайла за владу, зуміли обійтись без згадки так званого Великого князівства Руського⁵⁴. Оцінюючи події 30-х рр. XV ст., Н. Яковенко, як на мене, слушно зазначає: «Боротьба за престол стала фактично неоголошеною війною литовського центру з руською (білоруською та українською) знаттю, прапором якої виступав Свидригайло (бл. 1375-1452). Це, втім, не означає, що війна мала міжетнічний чи міжконфесійний характер, бо по обидва боки протиборчих угруповань траплялися православні й католики, литовці й русини, тож йшлося радше про боротьбу за владу»⁵⁵.

Доречно тут згадати, що в проєкті програми викладання історії України в школі, яка була розроблена і опублікована в матеріалах IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України у 2009 р, і яка так і не була, на превеликий жаль, втілена в життя, немає цих традиційних пасажів про руськість Свидригайла і формування Великого князівства Руського, чи то реального, чи то ментального⁵⁶. Це при тому, що автори проєкту прямо ставлять собі за завдання «виховання засобами історії громадянської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття належності до власної країни, причетності до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, а також на демократичні пріоритети і злагоду в суспільстві»⁵⁷. Хоч я особисто не поділяю думки про виховну роль, яку має виконувати історія, як і думки про дві історії (дидактичну і академічну), але поважаю думку тих, хто думає інакше, та не вдається до фактографічної та ідеологічної еквілібристики заради підкріплення своїх переконань. На жаль, цього не можна сказати про шкільні підручники.

До речі, у контексті історії з Великим князівством Руським варто поставити собі питання, а ким був і ким вважав себе Свидригайло. Леонтій Войтович, обґрунтовуючи тезу про окремий період удільних князівств в українській історії, написав: «...У нас прийнято писати про "повстання" Свидригайла Ольгердовича, нібито легітимний великий князь литовський міг повставати у власній державі проти узурпатора – польського ставленика, а не навпаки?»⁵⁸. Але якщо Свидригайло був і усвідомлював себе великим литовським князем, то як він міг очолити боротьбу проти держави, на верховну владу в якій так гаряче претендував? Бо думка про Велике князівство Руське прямо суперечила боротьбі за литовський трон.

Не буду вкотре розвивати тезу про штучність такого конструкту, як Велике князівство Руське, яке, незважаючи ні на що, так полюбують автори українських шкільних підручників з історії. Спробую проаналізувати висвітлення інших подій тієї ж епохи. Наприклад, О.Гісем пише: «Спираючись на підтримку цих земель (так званого Великого князівства Руського – Т.Г.), Свидригайло розпочав успішний наступ проти Сигізмунда. Занепокоєні таким розвитком подій, Сигізмунд і Ягайло внесли деякі

⁵⁴ Свідерський Ю., Романишин Н., Ладиченко Т. Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К., 2015. – С. 190.

⁵⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 144.

⁵⁶ Концепція та програми викладання історії України в школі (проєкт). Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Та ред. Н.Яковенко, Л.Ведмідь – К., 2009. – С. 37.

⁵⁷ Там само. – С. 9.

⁵⁸ Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 13.

корективи до угоди про унію. У 1432 і 1434 рр. було видано акти, які зрівнювали в правах католицьку і православну знать. Але православним надалі заборонялося обіймати найвищі посади в державі»⁵⁹. Не знаю як у кого, але у мене виникло запитання: то як і в чому були зрівняні в правах католики і православні, якщо останнім заборонялося займати вищі посади у державі? Насправді, на думку більшості дослідників, між православними і католиками Литви напруження виникло чи не одразу після Кревської унії, оскільки привілеєм від 20 лютого 1387 р., який знаменував собою початок так званої «епохи привілеїв» у ВКЛ, було надано виняткові права католикам, у тому числі на уряди⁶⁰. Цей же пункт був закріплений Городельським привілеєм 1413 р., де зазначалося: «Урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні святій римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської (католицької) віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах (думках), і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими»⁶¹. Тут же вказувалося: «Крім того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського даровані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невірні»⁶². Власне, цей привілей став вихідним пунктом оформлення станових привілеїв литовської знаті, 47 родин з грона якої прийняли герби польських шляхетських родів. Як вважає Н.Яковенко, даний привілей фактично відмежував феодальну верхівку власне Литви, від знаті руських земель, створивши основу релігійно-етнічного протиріччя, що з особливою силою проявилася в 30-х рр. XV ст.⁶³ 15 жовтня 1432 р. у Гродні було відновлено унію Великого князівства Литовського з Коронаю. Одночасно польські послы від імені Ягайла, який тоді перебував у Львові, підписали привілей, котрим не тільки підтвердили надані раніше литовській знаті права, але й поширили їх на руських князів, бояр та шляхту, серед іншого дозволивши русинам вступати до польських гербових братств. Ця рівноправність литвинів і русинів була підтверджена привілеєм Сигізмунда

Кейстутовича від 6 травня 1434 р.: «Окрім того, погоджуємося і дозволяємо, щоб князі і бояри руські носили і користувалися гербами і знаками шляхетства так само, як і литовські, але мають зачислитися вони до названих знаків через посередництво литовців після отримання згоди від братів за генеалогією із Королівства Польського»⁶⁴. Але про заборони обіймати державні посади в привілеї нічого не сказано.

У підручнику В.Власова немає таких неточностей, бо автор не вважав за потрібне згадати про Гродненський привілей, який по суті змінив становище православних у ВКЛ, практично зневилювавши Городельський привілей.

Ще більш прикро, що підручники рясніють фактичними помилками. До прикладу, О. Гісем наповнює підручник легендарними відомостями, подаючи їх як dokonаний факт або ж як тези, що дискутуються в історіографії. Такими, зокрема, є пасажи про назву Литви, яка, на думку автора, походить від слов'янського слова «лити»⁶⁵. І тут виникає запитання, чому, подаючи цілий ряд важливих для нашої історії подій доволі схематично, бо підручник, як і мозок дитини, не гумові, автор знаходить місце і час на такі дивні пасажи.

Ще більше дивує наступний текст: «І (Литви – Т.Г.) початок було покладено в першій чверті XIII ст., князем Рінгольдом, який об'єднав під своєю владою декілька литовських племен. Син Рінгольда Міндовг продовжив політику батька з розширення своїх володінь». При тому автор не згадав, що Рінгольд – це міфічний литовський князь, відомий із легенди про Палемонта, який уперше згадується в джерелах у 1515 р., зокрема у Хроніці Биховця⁶⁶. За легендою, він був батьком Міндовга. Натомість із достовірних джерел про батька Міндовга нічого не відомо.

Щоправда, підручник О.Гісема єдиний бодай згадує про генезу Литви, до складу якої в 14 ст. увійшли українські землі, і чия історія так чи інакше стала частиною історії України. Автори інших двох аналізованих підручників взагалі не піднімають це питання. Лише кількома фразами згадують про боротьбу галицьких князів з Литвою, яка невідомо звідки і коли взялася. Причому ці сюжети губляться на фоні сакралізованої боротьби з татарами. І, відповідно, історія передачі Войшелком Литовського князівства Шварнові Даниловичу або відсутня⁶⁷, або наво-

⁵⁹ Гісем О. Історія України. – С. 198.

⁶⁰ Детальніше див.: Русина О. Україна між татарами та Литвою. – С. 69; Голєнченко Г. «Шляхетская демократия» в Великом князівстві Литовському в XVI-XVIII вв. // Белоруссия и Россия: общества и государства: сб. / Отв. ред. Д. Е. Фурман. – М., 1998. – С. 31. Хоч з таким однозначним трактуванням даного привілею не погоджується білоруський дослідник Сергій Каун, зауваживши, що «при історичних побудовах потрібно враховувати, що привілей був законодавчим джерелом, і не робити надто радикальних висновків (наприклад, про дискримінацію православних бояр, правове положення яких не змінилося)» (Каун С. Привілей 20 лютого 1387 г. как исторический источник // http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/116193/1/Kaun_SB.pdf). Ця думка перегукється з позицією Н.Яковенко: «Інколи привілей 1387 р. розглядають як початок протиставлення руської знаті литовській. На нашу думку, підстав для такого судження немає, оскільки згаданий акт мав суто локальний характер, перегукуючись із обласними привілеями землям-анексам, а його головною метою було заохочення до католицької віри» (Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 41).

⁶¹ Akta unji Polski z Litwą. 1385-1791 / Wyd. S.Kutrzeba, W.Semkowicz. – Kraków, 1932. – С. 66-67; Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. – С. 43.

⁶² Akta unji Polski z Litwą. 1385-1791. – С. 64-65; Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. – С. 44.

⁶³ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 41.

⁶⁴ Унія в документах: Сб. / Сост. В. Теплова, З. Зуева. – Минск, 1997. – С. 73. В історіографії відкритим залишається питання про географічні межі дії цього документа, як і привілею від 15 жовтня 1432 р. Зокрема, М. Любавський вважав, що ці акти стосувалися лише русинів ВКЛ, хоча мали принципове значення і для всієї Литовсько-Руської держави, бо вони поширювалися на «тих князів і бояр руських областей Великого князівства, яким вдалося так чи інакше набувати земельні маєтки в межах Великого князівства Литовського у вузькому сенсі слова, тобто в Литві чи в прилеглий до неї Русі» (Любавський М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 66; згідно з цим дослідником, тільки привілей Казимира Ягайловича від 2 травня 1447 р. був першим загальноземським). Натомість більшість науковців схилилися до думки, що згадані привілеї 1432 та 1434 рр. діяли на всій території Литовсько-Руської держави (див.: Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 228-229). У подібному руслі оцінює акти 1432 та 1434 рр. і М. Грушевський, зазначаючи, що «сими привілеями зроблено кінець плянови – утворити привілеювану шляхетську верству на взір польської з самої лише шляхти литовської, католицької, адоптованої польськими родами» (Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – С. 51).

⁶⁵ Гісем О. Історія України. – С. 188. Щоправда, у спільному підручнику О.Гісема та О.Мартинюка, який доволі часто текстуально збігається з авторським підручником О.Гісема, даний пасаж відсутній.

⁶⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. XXXII – М., 1975. – С. 131-132.

⁶⁷ Див.: Свідерський Ю., Романишин Н., Ладиченко Т. Історія України. – С. 167-169

дяться мимохідь, і на фоні розлогих сюжетів боротьби Русі з монголами, виглядає малозначущою⁶⁸.

Щоправда, на відміну від інших, у підручнику В.Власова таки згадано про шлюб Шварна Даниловича з донькою литовського князя Міндовга, але подальші перипетії литовсько-руських взаємин автора не зацікавили⁶⁹. Хоч якщо вдаватися в «якбитологію», то якби не вбивство Войшелка Львом Даниловичем, невідомо як би далі склалась доля литовських земель, і чи не стали б вони частиною зміцнілого Галицько-Волинського князівства. Такий собі альтернативний сюжет, який зміг би зробити оповідь про XIII ст. і подальшу долю руських земель значно цікавішою для семикласників, ба навіть інтригуючою. Звісно, можна сказати, що історія не знає умовного способу. Але і ця теза спірна, бо часами історики таки вдаються до конструювання можливих варіантів перебігу історичних подій. Антуан Про вважає, що такий «уявлений досвід» важливий хоча б для розуміння передумов і причиново-наслідкових зв'язків того чи іншого явища⁷⁰. Як би там не було, думаю, що упускати такі важливі сюжети в оповіді про русько-литовські взаємини не зовсім виправдано.

Підручники рясніють неточностями. Неточним є таке твердження О.Гісема: «У 1414 р. було створено окрему Київську митрополію на чолі з Григорієм Цамблаком»⁷¹. Насамперед, Григорій Цамблак став митрополитом у результаті рішення собору єпископів православної церкви, що відбувся в Новгородку у 1415 р. Сталося це всупереч волі константинопольського патріарха, який висвятив на київського митрополита Фотія, але оскільки останній постійно перебував у Москві, у Литві було обрано свого митрополита, який хоч і носив титул митрополита київського, та фактично був митрополитом єпархії на території ВКЛ⁷². Сам по собі цей факт є дуже важливим, бо, на думку Сергія Плохія, його можна розглядати як «один із перших проявів польсько-литовської руської ідентичності, протиставленої ідентичності монгольської Русі»⁷³. Адже собор православних ієрархів Польщі і Литви обрав митрополита свого «отечества» (саме такий термін був ужитий у документах собору)⁷⁴.

Щоправда, сюжет про спробу розділити Київську православну митрополію на литовську та московську частини присутній далеко не у всіх підручниках для семикласників, і це при тому, що тема «Церковне життя на українських землях» виділена в окремий параграф⁷⁵.

⁶⁸ Гісем О. Історія України. – С. 164-165.

⁶⁹ Власов В. Історія України. – С. 137-139

⁷⁰ Детальніше див.: Про А. Двенадцать уроков по истории. – М., 2000. – С. 180-185.

⁷¹ Гісем О. Історія України. – С. 197. Щоправда, у спільному підручнику О.Гісема та О.Мартинюка немає такої прикрої помилки, причому не лише правильно вказана дата, але і достатньо коректно сформульовано рішення Новгородського собору (Гісем О., Мартинюк О. Історія України. – С. 203-204).

⁷² Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії – Львів, 2000. – С. 8.

⁷³ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. – К., 2015. – С. 116.

⁷⁴ Вперше цей термін був вжитий учнями митрополита Кипріяна для окреслення рідних місць останнього в Болгарії. В тогочасних руських літературних текстах цей термін не зустрічається. А в листі собору, як вважає С.Плохій, його використали в новому не князівсько-вотчинному сенсі з ініціативи самого Григорія Цамблака (Там само. – С. 116-117). Про ступінь цього терміну і його болгарське походження, про «повернення» його в руську культуру на початку XV ст. писав і російський дослідник В.Колесов (Колесов В. Мир человека в слове Древней Руси – Ленинград, 1986. – С. 244, 246).

⁷⁵ Свідерський Ю., Романишин Н., Ладиченко Т. Історія України. – С. 203-204.

Туманність і нечіткість формулювань – одна з особливостей шкільних підручників, часом навіть усталені факти подаються не зовсім коректно. Наприклад, вмістивши у своєму посібнику текст про розвиток міст, наголошуючи на їхній мультикультурності та мультиконфесійності, В.Власов твердить: «З часом вага іноземців у суспільстві зростає, вони перетворюються на окрему силу, що істотно впливала на життя в краї... З джерел, наприклад, довідемося, що в першій чверті 15 ст. серед мешканців Львова було понад 70 % німців»⁷⁶. І по суті, і по формі це твердження не зовсім точне. Безперечно, у XIV-XV ст. німців у Львові було чимало. Бартоломей Зіморевич навіть виділяє окремий так званий «німецький» період в історії Львова, що, на його думку, тривав від 1340 р. до середини XVI ст. Але тут є певний нюанс. Можу припустити, що наведене вище твердження про чисельність німецького населення Львова В.Власов запозичив у Мирона Капралія, який, опираючись на дослідження польського історика Анджея Янечека, пише: «За даними книг прийняття до міського права на початку XV ст. число німецьких іммігрантів до Львова сягало 70% і досить швидко німецький елемент витіснив усі інші народи у демографічній структурі міського середмістя»⁷⁷. Однак В.Власов не врахував, що ключовим моментом у даному твердженні є початок фрази, а саме те, що підрахунок вівся за даними книг прийняття до міського права, тобто мова про середмістя і про тих, хто прийняв міське право. І хоч повноправними міщанами в привілейованих містах були лише ті, хто мав міське право, але в місті жили і інші категорії населення. Як слушно зауважив дослідник львівського міського громадянства Орест Заяць, «...поза рамками громадянства опинилися різноманітні категорії міських жителів – так званий плебс (біднота та різноманітні групи міського маргінесу), особи, соціальна та професійна реалізація яких перебувала на стадії становлення (передусім цехові учні та підмайстри), шляхта і духовенство, що постійно проживали в межах міста, а також різного роду авантюристи, які провадили жваву економічну діяльність і заробляли значні статки, уникаючи при цьому прийняття міського громадянства. Усі вони становили міське суспільство у широкому значенні»⁷⁸. Тому мова не може йти про «мешканців міста», а про його громадян.

Звісно, це нюанси, можливо і не варто всі ці деталі вводити в шкільний історичний наратив, але тоді не варто вводити в нього і такі твердження, які без подібних пояснень створюють викривлену картину історичної реальності.

Неточності і некоректні формулювання трапляються в шкільних підручниках і в поясненні засадничих для розуміння історії речей. Прикладом можуть бути пасажі про Віленсько-Радомську (яка в підручнику тільки Віленська) та Городельську унії у підручнику авторства О.Гісема. Крім іншого, автор пише: «Ця (Віленська – Т.Г.) унія ознаменувала появу нового противника зближення Литви та Польщі – молодшого брата Ягайла Свидригайла Ольгердовича, який фактично втратив права наслідувати великокняжий престол». Але яким чином цьому сприяла унія, і

⁷⁶ Власов В. Історія України. – С. 175.

⁷⁷ Капраль М. Привілеї національних громад міста Львова XIV-XVIII ст. (історико-джерелознавчий огляд) // Привілеї національних громад міста Львова (XIV-XVIII ст.) / Упор. М.Капраль. – Львів, 2000. – С. 5. Див. також: Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV-XVI w. // Przegląd Historyczny. – 1978. – Т. 69. – З. 4. – С. 602.

⁷⁸ Заяць О. Громадяни Львова XIV-XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. – Київ; Львів, 2012. – С. 8.

чи справді до 1401 р. Свидригайло мав на це якісь шанси? Якщо автор щиро так думає, то варто було б пояснити на підставі чого виникли такі думки. Я б швидше припустила, що навпаки, саме Віленсько-Радомська унія могла давати Свидригайлові бодай якісь шанси, бо в унійному привілеї передбачалося, що Вітовт отримуватиме титул великого князя литовського, але визнавав верховну владу Ягайла, склав йому ленну присягу, а після смерті Вітовта Литва мала знову відійти до Польщі⁷⁹. Свидригайло був рідним братом Ягайла, а владу Вітовта успадкували б його кривні, як-от Сигізмунд Кейстутович, чий права були спеціально обумовлені в привілеї 1401 р.

Утім, шанси Свидригайла насправді були ефемерними. Надто непевним союзником міг би бути Свидригайло і для Ягайла, і для Вітовта. Свидригайла Ольгердовича А.Гваньїні характеризує як зрадливого, а ще запального, непостійного, ненажерливого п'яницю⁸⁰. Мацей Стрийковський пише про нього як про людину вперту і непослідовну⁸¹. Як відомо, Свидригайло вперше виступив проти Вітовта в 1393 р, коли останній відібрав у нього Вітебськ. З того часу Свидригайло Ольгердович шукав прихистку то в Ордену, то в Лівонії, то в Угорщині, але повертався в Литву за посередництвом Ягайла. Брав участь у битві на Ворсклі (про яку в деяких підручниках навіть не згадано), в 1400 р. отримав у володіння Поділля, присягнув на вірність Вітовтові, але в 1402 р. знову втік до Пруссії. У 1404 р. повернувся на литовські землі і примирився з братами, отримавши нові володіння. Однак у 1408 р. Свидригайло з групою князів перейшов на бік Московії, а вже у 1409 р. був схоплений за наказом Вітовта і посаджений до Кременецького замку, де й просидів дев'ять років, і звідки йому вдалося втекти за допомоги князя Дашка Острозького. Далі Свидригайло втікає до Угорщини, звідки повертається лише в 20-х рр. XV ст., і, отримавши від Вітовта Сіверське князівство, сидить там аж до смерті останнього⁸². За все своє життя Свидригайло не мав постійних союзників. А Віленсько-Радомська унія, як зрештою і Городельська, мало вплинула на життєві стратегії авантюрного і не надто послідовного Свидригайла Ольгердовича. Для чого авторів підручника потрібна така підтасовка фактів?

Взагалі складається таке враження, що О.Гісем ставить собі за завдання прослідкувати якесь споконвічне прагнення українців до боротьби за свою окремішність, причому навіть у тих сюжетах, які погано для цього надаються. Як відомо, після вбивства Сигізмунда Кейстутовича, Свидригайло, який розтратив увесь свій авторитет серед князів, не зумів дістатися престолу. Великим князем литовським було обрано сина Владислава-Ягайла Казимира IV, опікуном якого був Ян Гаштольд (при тому ніхто з авторів шкільних підручників не згадує, що Казимир був сином четвертої дружини Ягайла руської княжни Софії Гольшанської, і династичних прав на престол не мав би, якби про це окремо і завчасно не подбав його батько і не заручився б підтримкою польської шляхти в обмін на привілеї). Описуючи обрання Казимира IV литовським князем, О.Гісем зазначає: «У

79 Akta unjii Polski z Litwą. 1385-1791. – S. 34-36; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – С. 95.

80 Гваньїні А. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 331, 334.

81 Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Під ред. О. Купчинського – Львів, 2011. – С. 604.

82 Див.: Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV – XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 5. – Львів, 1998. – С. 162-163.

відповідь на українських землях спалахнуло повстання, яке вдалося приборкати завдяки поступкам православній знаті⁸³. Важко уявити, що саме мав на увазі автор підручника, хіба певну розгубленість місцевої знаті, яка не знала кому присягати після раптової смерті Сигізмунда Кейстутовича, у якого до того ж був син Михайлушко Сигізмундович, що мав би мати право на батьківський престол, однак не користувався прихильністю литовської еліти. Живим був і Свидригайло. Відтак, як повідомляє Мацей Стрийковський: «Коли вбили великого литовського князя Сигізмунда, в Литовському князівстві почалися великі міжусобиці, бо одні голосували за його сина Михайла, другі – за Свидригайла й копильського князя Олелька або його синів, а третя найбільша частина – за Казимира Ягайловича, брата Владислава»⁸⁴. Уся ця ситуація спровокувала виступи у Смоленську, Мазовії та Жемаїтії проти влади Казимира⁸⁵, але навряд чи це можна ототожнювати із виступами православної знаті на українських землях.

Напевно з тих-таки ідеологічних мотивів, добу Казимира IV у шкільних підручниках історії зведено до відновлення і ліквідації удільних князівств на руських землях – Волинського і Київського. А в підручнику В.Власова наратив вибудовано так, що ці князівства радше асоціюються із поразкою Свидригайла, аніж із правлінням Казимира Ягайловича, ім'я якого у цьому підручнику навіть не згадано⁸⁶. Але це більш ніж дивно, бо саме в час правління цього литовського князя був створений Судебник 1468 р., який вплинув на кодифікацію права у ВКЛ, було видано кілька загальноземських привілеїв, відновлено й утримано персональну унію Литви і Польщі, активною була зовнішня політика, що позначалася як успіхами так і невдачами – утверджено в Криму династію Гірейів, відбувся напад татар на Київ в 1482 р., загострилися стосунки з Московією, литовський князь втрутився у боротьбу за трон в Угорщині та Чехії тощо⁸⁷. Саме за Казимира IV розділилася Київська православна митрополія. Врешті, на час правління Казимира IV припадає змова князів 1481 р., яку іноді розглядають як запізнілу реакцію князів на ліквідацію Київського удільного князівства 1471 р.⁸⁸ Врешті, саме правління Казимира IV завершує епоху, яка висвітлена в підручниках для учнів 7 класу.

Схема періодизації в підручниках, яка синхронізує історію України із світовою історією, збігається із пропозицією Леонтія Войтовича. Взагалі питання хронологічних меж литовсько-польської доби в українській історії залишається дискусійним. Нижня хронологічна межа цього періоду охоплює час входження галицько-волинських земель до складу Польської та Литовської держав, щодо чого, проте, у дослідників немає одностайності. Зокрема, Ярослав Ісаєвич зазначав, що литовсько-польську добу в історії України слушно було б починати з 1387 р., розглядаючи період від 1349 до 1387 р. як перехідний: «У Грушевсько-

83 Гісем О. Історія України – С. 199; Гісем О., Мартинюк О. Історія України. – С. 180.

84 Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. – С. 701.

85 Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 г. – М., 2005. – С. 299-302.

86 Власов В. Історія України. – С. 161.

87 Детальніше див.: Любавский М. Очерки истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно – М., 1915. – С. 72-88.

88 Русина О. Змова князів 1481 р. // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005. – С. 368.

го та багатьох інших популярних істориків з 1340 р. починається "Литовсько-польська доба". Ця дата стала вже традиційною від Стрийковського, від якого її прийняв Софонович. Насправді, слушно б "литовсько-польську добу" починати від 1387 р. На Волині законні права на все Галицько-Волинське князівство мав Любарт-Дмитро, який воював з Казимиром, щоб оволодіти князівством. Все ж він Галичину відвоював не надовго (1341-1349, 1353-1354, 1376-1377), а на Волині до 1387 р. коротко правив його син Федір. Отже, тільки від закріплення Вітовта на Волині можна вважати фактом включення Волині у Велике князівство Литовське (але не "під Литву етнічну"). Натомість в Галичині після панування Казимира встановилося угорське володіння. У ці роки Казимир називав себе не тільки королем Польщі, але одночасно й королем Русі, карбував у Львові монету Руського королівства з галицьким левом як гербом. У 1372-1378 рр. і в 1384-1387 рр. володарем Русі (господарем і дідичем) себе називав князь Володислав Опольський: Грушевський писав про нього, що Володислав був "справжнім сувереном", хоч і васалом угорської Корони. Три грамоти Володислава складено українською мовою, в його оточенні були і впливові руські православні бояри. Усе це вказує, що 1349-1387 рр. – перехідний час від Галицько-Волинського князівства до тієї епохи, яку радянська історіографія називала добою іноземного панування. Втім, для Волині не цілком іноземного, оскільки Велике князівство "Литовське" було Литовсько-Руською державою, федерацією земель і правителі деяких походили з руського роду»⁸⁹.

Але і це твердження приймають далеко не всі дослідники. Так, Леонтій Войтович виділяє в історії України «удільний період», який він окреслює початком правління Юрія Львовича (1301 р.) та ліквідацією Київського удільного князівства (1470 р.), – згідно з його концепцією, «період XIV–XV ст. був державним періодом нашої історії»⁹⁰. Хоча, як видається, для самого автора це питання все ще залишається відкритим. Зокрема, на шпальтах «Українського історичного журналу» у своїй дискусійній статті з приводу періодизації української історії Л. Войтович подає як окремий «княжий період», який, за словами науковця, «виразно розпадається на два: добу Київської Русі (кінець IX – середина XIII ст.) та добу удільних князівств (середина XIII – початок XVI ст.), що відповідає класичному і пізньому середньовіччю (але не марксистській, а європейській періодизації)»⁹¹.

⁸⁹ Войтович Л. Видатний дослідник княжої доби // Княжа доба: історія та культура: 36. наук. праць. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 7-8. Ці міркування Ярослав Ісаєвич не встиг оформити в окрему статтю, яка мала бути опублікована в черговому номері збірника «Княжа доба», тому їх оприлюднив уже його учень Л. Войтович.

⁹⁰ Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 2002. – С. 95. З цією думкою частково перегукуються слова Михайла Брайчевського, який дуже високо оцінив Київське князівство як державне утворення на території України: «Київське велике князівство (яке можна б назвати Другим українським королівством) протягом XV ст. було втіленням немирущого потягу нашого народу до державності. Ліквідація того князівства в 1471 році викликала глибокі зрушення в політичному становищі України і неодноразові виступи українських феодалів, спрямовані на відродження феодалної державності, хоча і в складі Литовського великого князівства (змова руських князів 1480 р., повстання Михайла Глинського та ін.). Реальних наслідків вони, однак, не мали. Але українська державність не була знищена; вона лише перейшла в інші форми і здобула нові соціальні підвалини» (Брайчевський М. Народ мій завжди буде // Його ж. Вибрані твори. – К., 2002. – С. 554).

⁹¹ Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми, періодизація // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 135. Автор навіть пропонує відмовитися від терміна «литовсько-польська доба»: «Напевно цей період був такий не "литовським" і не "польсько-литовським" (хоча Польща у XV ст. послідовно анексувала, перетворивши у воєводства, території Руського (Галицького) королівства з Холмським, Подільським, Жидачівським та Белзьким князівствами),

Далі автор уточнює верхню межу «княжого періоду»: «Формально цей період ("княжа доба") закінчився у 1492 р., коли було видано Віленський привілей, який позбавив удільних князів права зносин з іншими державами та інвеститури, а фактично зтягнувся мало не до середини XVI ст.

Цікаво, що суто випадково 1492 р. збігся з відкриттям Америки Колумбом, тобто датою умовного кінця середньовіччя, прийнятою більшістю зарубіжних медієвістів. Отож верхню межу середніх віків в Україні можна було б прийняти умовно як 1492 р. або ж продовжити її до кінця XVI ст., враховуючи, що процес ліквідації удільних князівств зтягнувся принаймні до кінця першої чверті XVI ст., тобто до початку Реформації в Європі»⁹². Відтак, Л.Войтович пізнє середньовіччя в Україні датує 1241-1492 рр.⁹³ Попри це, певні сумніви щодо верхньої межі удільного періоду української історії сам автор висловив у своїй статті з історії Волині (хоч хронологічно вона була опублікована раніше, але зауваження її цілком слушні): «У наступний період (від 1452 р. – Т. Г.) сильно роздроблені волинські землі були інкорпоровані до складу Литовської, а потім Польської держави. Цей процес завершено після 1569 р., хоча і після цього окремі володіння ще зберігали статус удільних князівств, фактично нічим істотним не відрізняючись від інших приватних володінь»⁹⁴. Як бачимо, питання періодизації складне, дискусійне і досі відкрите.

Не берусь судити, наскільки така періодизація і така синхронізація вітчизняної історії з історією світовою, яка присутня у шкільній програмі, допомагає учням зрозуміти історичні процеси, але пізнання і розуміння саме литовсько-польської доби української історії вона, на моє шире переконання, не допомагає⁹⁵. Але це питання до дискусії.

Безперечно, у підручниках є і чимало позитивних речей. Не можу не відзначити спробу В.Власова окреслити соціальну стратифікацію населення ВКЛ, а також особливості структури панівної верстви у державі. Розуміння цієї специфіки литовської держави допоможе учням зрозуміти процеси, які відбувалися на цих теренах у XVI ст., мету і завдання проведених у 1560-х рр. реформ. Відчувається, що автор уважно прочитав дослідження української шляхти авторства Н.Яковенко і зумів в доступній формі ці складні речі коротко переказати школярам. Щоправда, розділ, де представлені ці пасажі, називається «Що визначало становище панівних верств суспільства у Великому князівстві Литовському? Чим улаштована Костянтин Острозький?». Про князя Острозького в параграфі сказано лише таке: «Одним з найшанованіших представників наймогутнішої князівської родини (як тоді казали, некоронованих королів Русі) був Костянтин Іва-

а просто періодом чи добою удільних князівств (як у сусідніх російських землях» (там само. – С. 137-138). Проте в цьому твердженні помітний великий вплив саме російської історіографії, бо для української історії ця теза не беззастережна. Справді, як тоді трактувати той факт, що вже з кінця XIV ст., й особливо з початку XV ст., на українських землях поступово змінюється й адміністративний поділ, і правова база, поступово зближуючись з реаліями Корони. Та й Литва від кінця XIV ст. поступово, хоч і повільніше, рухається у цьому ж напрямку.

⁹² Войтович Л. Середні віки в Україні... – С. 138.

⁹³ До речі, в «Історії української культури» як окремий період виділено час політичної роздробленості, який датовано 1132-1470 рр. (див.: Історія української культури. – К., 2001. – Т. 2).

⁹⁴ Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. – С. 168.

⁹⁵ Обґрунтування моєї пропозиції щодо періодизації історії литовсько-польської доби див.: Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упор. Т. Гошко. – Львів, 2011. – С. 12-14.

нович Острозький (бл. 1460-1530). За традицією, що сягала ще часів Київської Русі, і за покликанням він опікувався православною церквою та культурним життям. За підрахунками дослідників, князь був четвертою за статками людиною в державі й мав близько 60 тис. підданих». Виникає запитання, то чим був відомий князь Острозький – чи тим, що князь, чи статками? Якщо статками, то чому саме він удостоївся честі бути згаданим у підручнику, і хто ті три перші багатії країни? Звісно, Костянтин Острозький – постать в руській історії дуже помітна, великий гетьман литовський, уславився битвами з татарами, перемогою під Оршею у 1514 р. Німецький дипломат Сигізмунд Герберштейн, що залишив цікаві описи своєї подорожі до Московії, писав, що князь Острозький виробив свою особливу тактику боротьби з татарами⁹⁶. Хоч не варто забувати, що в житті Костянтина Івановича Острозького була і поразка в битві на Ведроші в 1500 р. полон і присяга на вірність московському князю Василю III, повернення до ВКЛ у 1507 р.⁹⁷ Але не все в біографії князя вписується в концепцію «національного героя», полум'яного борця за віру. Значно більш інформативним є розділи про князя Костянтина Івановича Острозького у підручнику О.Гісема⁹⁸ та в підручнику київських авторів⁹⁹, однак аналіз структури панівної верстви ВКЛ значно поступається інформативністю і чіткістю в порівнянні з підручником В.Власова. Хоч той факт, що автори шкільних підручників з історії намагаються пропонований учням наратив «олюднити», ввівши окремі параграфи про К.Острозького, М.Глинського, Ю.Дрогобича та ін. можна лише вітати.

Серед чотирьох розглянутих підручників, найкращим видається підручник авторства Віталія Власова, хоч, на жаль, і він не позбавлений прикрих неточностей і штамів. Однак міра його ідеологізації суттєво нижча від інших розглянутих підручників. Окрім того, відчувається, що В.Власов добре знає фахову літературу і намагається, незважаючи ні на що, таки зблизити академічну і шкільну історію, наскільки це взагалі можливо в умовах нашої системи освіти. Серед позитивних сторін підручника В.Власова можна відзначити добрий методичний рівень – вдало підібрані джерела, цікаві і змістовні ілюстрації, карти, які доповнюють текст. Автор сформулював низку цікавих запитань, які супроводжують кожен параграф і мають забезпечити його засвоєння, а крім іншого, мають спонукати учнів до критичного підходу до прочитаного тексту, до його осмислення (багато питань на кшталт «подумайте над...», «обґрунтуйте, що...», «доведіть що...», «що, на вашу думку, означає» і т.д.). Також виділено опорні дати, які таки варто знати. Добрий дизайн, яскрава і промовиста обкладинка. Виглядає дуже привабливо і цікаво. Підручник авторства В.Власова не перевантажений фактами, що теж добре, якщо мова про семикласників. Тобто, з усіх розглянутих підручників, ця книжка виглядає найкращою. І не дивно,

бо автор у своїх текстах декларує необхідність саме творчого підходу до написання шкільного підручника: «Підручник – це передусім книга, а книга в усі часи була виявом творчості. Отож до написання підручника історії треба ставитися не як до планового звіту, а як до творчості»¹⁰⁰. Власне тут теорія втілюється на практиці, хоч і не без проблем.

Безперечно, як і скрізь, у шкільній освіті, у підходах до неї щось та змінюється. Особливо тішить факт різноманіття, можливість вибору автора і підручника, за яким буде викладатися курс української історії, зокрема і для семикласників. Тут власне багато залежить від учителя. Хоч загальне враження від схвалених Міністерством освіти шкільних підручників з історії радше негативне. Щоб детально проаналізувати всі неточності і штампи, які наявні в цих текстах, статті мало, треба було б написати окрему монографію. І це питання не лише до авторів шкільних підручників, а й до рецензентів, а тим паче до міністерських чиновників і до процедури надання грифу МОН. І ще, доводиться визнати, що якщо українські історики у своїх методологічних підходах відстали на пару десятиків років від своїх західних колег, то наша дидактична історіографія, особливо на шкільному рівні, відстала років на 100. Все той же дискурс «споконвічного прагнення до національної держави», все те ж безконечне гноблення (віктимізація історії), покатоличення, національні герої в чорно-білих тонах. А слова про необхідність через підручник формувати в учнів елементи критичного мислення, так і залишаються лише словами. І на відміну від В.Власова, я не бачу підстав для оптимізму, бо декларований ним перехід в історичній освіті від «історії як предмета знань» до «історії як предмета мислення»¹⁰¹ на мій погляд так і не відбувся, шонайменше на рівні шкільної освіти. А це вкрай важливо. Тут варто нагадати слова Олександра Зайцева, сказані в полеміці з колегами про співвідношення дидактичної та академічної історіографії: «Не слід забувати, що виховання лояльного до держави, національно свідомого громадянина-патріота не є винятковим пріоритетом дидактичної історії. Не менш важливим є завдання сформулювати критично мислячу особистість, яка тверезо оцінює минуле і сучасне власної нації, готова до діалогу з Іншим, здатна робити свідомий вибір і протистояти маніпуляціям свідомості. Сучасна модель «шкільної історії» навряд чи спроможна виконати таку функцію»¹⁰². Слова, як на мене слушні, і досі дуже актуальні. Саме в цьому контексті хотілось би нарешті у шкільних підручниках побачити втілення таких підходів, як загальнонауковий, що передбачає дискусійність трактування окремих фактів, аксіологічний (ціннісний), що наголошує на загальнолюдських морально-етичних цінностях, культурно-антропологічний, що фокусує погляд на людині, а не на масах, соціумах, станах тощо. Але все це, мабуть, не цього разу.

⁹⁶ Герберштейн С. Записки о Московии / Под ред. В.Янина. – М., 1988. – С. 188. Герберштейн зазначає, що в той час у литовців особливо знаменитими були два мужі: князь Михайло Глинський та Костянтин Острозький.

⁹⁷ Детальніше див.: Кулаковський П. Князь Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець XV – перша третина XVI ст.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія. Серія «Історичні науки». – Острогож, 2011. – Вип. 18. – С. 67-83.

⁹⁸ Гісем О. Історія України. – С. 223-224.

⁹⁹ Свідерський Ю., Романишин Н., Ладиченко Т. Історія України. – С. 202-203.

¹⁰⁰ Власов В. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом. – С. 3. Режим доступу: <http://histlab.edukit.kiev.ua/Files/downloads/is6-2009.pdf>.

¹⁰¹ Див.: Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії? – С. 3 // Режим доступу: <http://histlab.edukit.kiev.ua/Files/downloads/is4-09.pdf>.

¹⁰² Зайцев О. Скільки історій у Кліо? // Критика. – 2009. – Ч. 3-4. – С. 11.